

DİLTHEY'DA İNSANİ VE TARİHSEL OLANI ANLAMANNIN ARACI OLARAK SANAT

Mustafa CİHAN*

Özet / Abstract

İnsanın önemli başarılarından biridir sanat. Sanatın ne anlama geldiği konusu ise, ilkçağdan günümüze kadar başta filozoflar olmak üzere pek çok kişinin ilgi alanı olmuştur. Çalışmamız Dilthey'in sanat anlayışı üzerine yoğunlaşıyor. Ona göre sanat, yaşamı anlamannın bir aracıdır. Sanat, bir kültürü ve tarihi dönemi kavramada önemli bir insan başarısıdır. Bir döneme özgü tarihsel ve tinsel kavrayış sanat eserinde kendini gösterir.

Anahtar Kelimeler: Dilthey, Sanat, Tarihsellik, Hermeneutik

ART AS THE INSTRUMENT OF UNDERSTANDING THE HUMAN AND HISTORICAL IN DILTHEY

Art is one of the significant accomplishments of human being. The matter of what the art is has been the main concern for many people, primarily the philosophers, since the ancient times. Dilthey, who is the main topic of our study, suggested his thoughts upon art. According to him, the art is a instrument for understanding the life. Art is a significant human accomplishment for understanding a culture and historical era. A historical and spiritual comprehension peculiar to an era makes itself clear and evident in artistic products.

Key Words: Dilthey, Art, Historicism, Hermeneutics

Bir insan başarısı olarak sanat, insan yaşamından asla ayrılamayan bir fenomen olarak karşımıza çıkar. Nitekim sanat ile insan yaşamı arasında her zaman için içten ve kopmaz bir bağ vardır. Bu bağ dolayısıyladır ki, insanla karşılaştığımız her yerde sanatla da karşılaşırız (Mengüşoğlu,1988: 207). Sanat, “bazı düşünce, duygu, özlem, amaç ve durumların ya da olayların, beceri ve düş gücü kullanılarak ifade edilmesine ya da başkalarına iletilmesine yönelik yaratıcı insan etkinliği olarak” (Bozkurt,1998: 45) tanımlanabilir. Ancak sanat ve sanat ürünleri, farklı zaman ve kültürlerde farklı biçimlerde değerlendirilmiştir. Sanat, içinden çıktığı kültür ve toplum için, her zaman yaşamsal bir anlam ve önem taşımıştır. Bu bağlamda sanat, hem inançları, korkuları ve arzuları cisimleştirme amacına hem de dini, ritüel ve eğlence amacına hizmet etmiştir (Warburton,2000: 167). İnsan, sadece fiziksel bir evrende değil, kültürel bir evrende de

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, K.K.Eğitim Fakültesi, Felsefe Grubu Eğitimi Anabilim Dalı.

yaşar. Nitekim sanat, insanın bu kültürel evrenin önemli bir parçası olarak karşımıza çıkar. İnsan, sanat ve diğer ortaya koyduğu başarıları ile yaşamına yeni boyutlar ve anlamlar katar. İnsanın önemli bir başarısı olan sanatı, insanın öteki başarılarından (bilim, hukuk, siyaset, teknoloji vd.) kopmuş ve ayrılmış bir başarı olarak görmemek gerekir. Çünkü sanatın bu başarılarla da bir bağlantısı vardır. Ancak sanatın, kendine özgü durumlarından bahsetmek mümkündür: “sanat ürünleri biricik, tek ve özgün oldukları için doğal nesnelere farklıdır.” (Bozkurt,1998: 45).

Doğada hazır bulduğumuz şeylerden farklı olarak sanat, insan tarafından yapılan bir etkinliktir (Arslan,1999: 205). Bir yapıp-etme ürünü olan sanatın ise, varlık alanı değişen bir varlık alanıdır. Çünkü insan yaşamı, sürekli bir değişim içerisinde. Sanat da sürekli olarak değişen bu yaşamı göz önünde bulundurur. Bu nedenle insan yaşamını anlamada, sanatın yeri ve önemi büyüktür. Sanat, yaşamın her alanında, insanı, insanın istemesini, niyetlerini, görüş tarzını, insanın dünya ve doğa ile ilişkilerini dile getirir. Böylece sanatta kendini gösteren ve açığa çıkaran her zaman için yaşam ve insandır (Mengüşoğlu,1988: 204-205). Nitekim “sanatın gerçek konusu yaşamın ifadesidir; yaşam da güzelliğin tek ilkesi ve gerçek ölçüsüdür.” (Bozkurt,1998: 45). Ancak insan varlığının bir ifadesi olarak sanat, yaşamı ve onun değişmelerini olduğu gibi yansıtmaz. Diğer yandan insan dünyası, onun gerçekleştirdiği başarılarla değişiklikler geçirir. İnsanın bilgisi, deneyimi, değer ufku, teknik çevresi, sosyal formu, insanın içinde yaşadığı dünya olayları, karşılaştığı insanlar arası ilişkiler, kısaca “tarih dünyası” adını verdiğimiz her şey değişmektedir. Bu değişiklikler içinde yaşayan insan da doğal olarak değişir. Bu bağlamda sanat, insanın varlık alanı ve bununla ilgisi olan her şeyle uğraşır. İnsanın varlık alanı ise durumdan duruma, çağdan çağa, toplumdaki topluma değişir. Benzer şekilde insanın yapıp-etmelerinden oluşan varlık alanı da değişmektedir. Bu nedenle her çağda ortaya konulan sanat yapıtları değişik özellikler göstermiştir. Örneğin, toplumların yaşamında kral, prens, soylu sınıf ya da askerlik ağır basıyorsa, o zaman sanat bunlarla ilgili problemleri işlemiştir (Mengüşoğlu,1988: 205-206). Buna göre, çağın bir nevi yorumu olan sanat, insanın yaşamını ve yaşadığı toplumu, anlamada önemli bir fenomen olarak karşımıza çıkar. Sanatın ne olduğu ve ne anlama geldiği sorusu ise, ilkçağdan günümüze kadar birçok filozof ve sanat kuramcısının ilgi alanını oluşturmuştur (Eren,2006: 7). Bu konuda verilen cevapların çeşitliliği ise oldukça dikkat çekicidir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Dilthey’in de sanatın ne anlama geldiği ve işlevinin ne olduğu konusunda düşünceleri olmuştur. İnsanı değişkenliği ve tarihselliği içinde ele alan ve bu bağlamda bir felsefe geliştiren Dilthey, insan yaşamını anlamada sanatın önemli bir araç olduğu konusu üzerine yoğunlaşır. Başka bir deyişle, Dilthey’da sanat, bir kültürü ve tarihi dönemi kavramada önemli bir araç olarak karşımıza çıkar. Bu bakımdan, insani ve tarihsel olanı anlamada sanatın önemi ve işlevi büyüktür.

Çok yönlü bir düşünür olan Dilthey'in ilgileri geniş bir alana yayılmıştır. O, özellikle tarih konusu ile çok derinden ilgilenmiş, tarih ve biyografik konular üzerine çok yoğun çalışmalarda bulunmuştur. Bu nedenle birçok kişi tarafından Dilthey, bir filozof olmaktan ziyade bir tarihçi, bir kültür tarihçisi, bir felsefe tarihçisi ve bir sanat tarihçisi olarak da kabul edilmiştir (Özlem,1998: 72). Nitekim tarihe olan yoğun ilgisinin yanında Dilthey'in sanata, güzel sanatlara ve özellikle şiire ve müziğe de ilgisi olmuştur. Fakat onun bu ilgisi, bir sanatçı ilgisinden daha çok, "sanat çalışmalarında ifade edilen içerikle ve bu içeriğin genel olarak insan tininin belli çağ ve kültürlerin kendini ortaya koyması olarak taşıdığı önemle ilgilidir." (Özlem,1998: 73).

Dilthey'in sanata bakışının arka planında ise, onun insan, kültür ve tarihe ilişkin görüşleri önemli bir yer tutar. Çünkü düşünceleri arasında bir tutarlılık olan Dilthey, insanı bir bütün olarak kavramaya çalışır. Nitekim ona göre, yeniçağın başlangıcından itibaren insandan daha çok bilen bir varlık olarak söz edilmiştir. Oysa Dilthey'a göre, söz konusu bu yaklaşım, insanı psikolojik ve tarihsel kimliğinden uzaklaştıran ve onu bir akıl varlığı olarak gören bir anlayıştır. Oysa insan, salt bir akıl varlığı değildir (Özlem,1994: 135). Dilthey, insanın çok çeşitli güçlere sahip olduğunu kabul eder. Ancak o, "beni ilgilendiren, insanla tarihsel ve psikolojik açıdan uğraşmaktır." (Dilthey,1999: 17-18) diyerek, insanın tarihsel ve psikolojik yönü üzerinde durmanın daha önemli olduğuna dikkat çekmiştir.

Öte yandan Dilthey, "insanın total kimliğinden" bahseder. Ona göre, insanın akıl sahibi bir varlık olması da bu total kimlikten soyutlanan bir yön değildir. İnsanın sahip olduğu güçlerin çeşitliliği arasında kopmaz bir bağ vardır. Hatta bu güçler içinde insanın isteyen, hisseden, amaçlar koyan yanı, akıl sahibi bir varlık olma yanından da önce gelir (Özlem,1994: 135). Ayrıca Dilthey, "insanı yalnız düşünen ve hüküm veren bir varlık olarak değil, duyan, anlayan ve ardından yaşayan bir varlık olarak göz önünde tutar" (Birand,1998: 22) Buna göre Dilthey için, bizim gerçeklik hakkındaki tasarım ve bilginin en önemli yapı taşları, "kişisel yaşamın birliği, dış dünya, dışımızdaki bireyler, onların zaman içerisindeki yaşamları ve bu yaşamlarının birbirilerine karşılık etkileridir. İnsanın istek, duygu ve amaç koymaya dayalı gerçek yaşama süreci, işte ancak bu bütünlüğün çok çeşitliliği içerisinde kavranabilir." (Dilthey,1999: 18). Böylece Dilthey'da insanı anlamının yolu, insanın bu total kimliğini göz önünde bulundurmaktan geçer.

Dilthey'a göre insanın total kimliği ve bütünlüğü ise, tarihsel olarak oluşan bir durumdur. Bu bütünlüğün kavranılmasında gözetilmesi gereken, "salt apriori bilgi olanağının kabulü değil, içinde bulunduğumuz konumlar toplamından çıkan bir gelişim tarihidir." (Dilthey,1999: 19). Nitekim Dilthey, gerek insani varoluşun tarihselliğini vurgulaması gerekse de bu varoluşun yine tarihsel bir yaklaşımla kavranılabileceğine

ilişkin tutumuyla “tarihselci ve hermeneutik” felsefenin önde gelen bir ismi olmuştur (Günay,2003: 191-192).

İnsanın bütüncül oluşumunu, tarihsel gelişimi bağlamında ele alan Dilthey, bilgi sorunsalına da ancak tarihsel gelişmesi içindeki bu bütünlükten, insanın total kimliğinden hareketle açıklamaya çalışır (Özlem,1994: 136). Nitekim ona göre, bizim gerçeklik hakkındaki bilgimizin en önemli yapı taşları, “kişisel yaşam birliği, dış dünya, dışımızdaki bireyler, onların zaman içindeki yaşamları ve bu yaşamların birbirlerine karşılıklı etkileridir.” (Dilthey,1999: 18-19). Bu bağlamda Dilthey, “ben, her şeyden önce kendi bireyselliğimi, ancak başkalarıyla karşılaştığım zaman deneyliyorum” (Dilthey,1999: 85) diyerek, bireyin varoluşsal anlamını başkaları ile karşılaşmanın sağladığını vurgular. Dilthey’de birey, bu başkaları ile karşılaşmanın zamansal toplamı olarak tarihin bir ürünüdür (Özlem,1994: 136). Buna göre, Dilthey açısından yaşam bütünlüğü, bireyin başkaları ile olan ilişkilerinin bütününden başka bir şey değildir. Çünkü bireysel bilincimiz, başkaları ile bir arada olma ile edinilen bir şeydir (Özlem,1994: 137). Nitekim Dilthey’a göre, yapılan her eylem diğer insanları anlamayı gerektirir. Çünkü bir insan olarak mutluluğumuz, diğer zihinlerin durumlarını hissedebilmekten geçer (Dilthey,1996: 235).

Öte yandan Dilthey’a göre insanlar her zaman, insanlara özgü inanç, eğilim, değer, norm, ide, kural, tasarım türünden şeylerin, yani yine yaşamlarının ürünleri olan bu şeylerin yönlendirdiği bir insani ilişkiler bütünü içindedir ve her şeye bu yaşamın içinden bakar. Böylece yaşamın kendisi, tarihsel olarak oluşan bir şeydir. İnsan ise bu tarihsellik içinde adeta bir tutuklu gibidir (Özlem,1986: 70).

Dilthey, insani varoluşun bütünlüğünü kavramaya çalışır. Ancak bu bütünlüğü kavramada kullanılacak yöntem, doğa bilimlerinin yöntemi olamaz. Ona göre, “tarihsel-toplumsal gerçekliği konu alan bilimlerin tümü “tin bilimleri” adını alır (Dilthey,1999: 24). Dilthey açısından tinsel dünya, “bir olgu dünyası, bir empirik gerçeklik alanı değil, bir anlam dünyasıdır. Yine tinsel dünya, yaşanan benimsenen, kabullenilen ilke, değer, kural, norm, ide gibi tinsel öğeler ışığında görülebilecek olan insani-toplumsal etkinliklerin dünyasıdır.” (Özlem,1986: 73). İşte böyle bir dünya, doğal bir olgu gibi açıklamayı değil, öncelikle anlaşılmayı bekleyen bir dünyadır. Bu bakımdan tarihsel dünya, bireysel ve toplumsal yaşantıların dünyasıdır. Bu yaşantıların da, ancak bireysel ya da toplumsal planda benimsenmiş olan değer, ilke ve kural gibi şeylere göre yönlendiklerinden, tarihsel dünya ancak bunların anlaşılması yoluyla aydınlatılabilir (Özlem,1994: 140).

Dilthey’a göre, her tarihsel dönem, kendi içinde bir bütündür. Buna göre, tarihsel dönem ya da çağlar, hiçbir zaman tam olarak birbirine geçişli değildirler. Tinsel bilimlerin hedefi ise, bu geçişli olmayan şeyin anlamına ulaşmaktır. Ancak her tarihsel çağ ya da dönem, tamamen kendi içine kapalı değildir. Her çağ ve dönem, kendisinden

önceki çağ ve dönemlerin bazı özelliklerini devralır, ama miras aldığı özelliklere yeni renkler kattığı gibi, kendisinde, belki daha önceki çağ ve dönemlerde hiç bulunmayan özellikler üretir (Özlem,1986: 74). Bu yüzden her çağ ve dönemi kendi bütünlüğü içinde anlamak ve değerlendirmek gerekir.

Öte yandan Dilthey'a açısından, tinsel bilimler ve özellikle de tarih, tüm tarihsel fenomenlerde yaşamaya geçmiş olan bazı temel ve taşıyıcı öğeler saptayabilir. Onun "yaşam kalıpları" adını verdiği bu temel öğelerin başında dil gelir. Çünkü dil, her tarihsel dönemde anlamların taşıyıcısı olmuştur. Başka bir deyişle dil, her tarihsel dönemin kendini dışa vurduğu ve nesnelleştiği ortamdır. Her tarihsel dönemde yaşamın belli değerleri içerilmiştir. Bir tarihsel döneme damgasını vuran değerler ise, o dönemin anlamlarının taşıyıcısı olarak dilde saptanabilir. Bu nedenle tinsel bilimlerin ana malzemesi, dilsel ürünler olarak yazılı yapıtlardır. Bu bağlamda yapabileceğimiz şey, geçmiş, dilsel ürünleri, yazılı yapıtların dilini yorumlayarak anlamakla sınırlıdır (Özlem,1994: 141). Bu düşüncesi ile Dilthey, tinsel bilimler için temel yöntem olarak hermeneutik'i önermektedir.

Böylece Dilthey, hem konu hem de yöntem bakımından farklı olan tin bilimlerini temellendirmeye çalışırken, insana ve tarihe ilişkin bakışını da ortaya koymaktadır. Onun bu konulara bakış ise, bütün diğer düşüncelerinin temeli olmuştur. Nitekim Dilthey, sanata dair düşüncelerini, işte bu temelden hareketle ortaya koyar. Başka bir deyişle, Dilthey'da sanat, daha çok, hermeneutik ve tarihsel açıdan ele alınır (Owensby,1988: 501).

İnsan, kendi düşünce ve çabasıyla yarattığı ve bir kez yarattıktan sonra, tekil insandan bağımsızlaşmış nesnelleşen simgesel yapılar olarak, ekonomik düzenleri, teknik ve teknoloji, hukuk, siyaset, ahlak, devlet tipleri ve sanat anlayışları, bilim paradigmaları, felsefe tipleri içinde, yani kendisinin oluşturduğu bir dünyada, "tarih ve kültür dünyası" içerisinde yaşar (Özlem,1999: 199). Buna göre, insan hakkında bilgi sahibi olmanın yolu, söz konusu bu dünyanın, yani insani ve tarihsel dünyanın anlaşılmasından geçer. Nitekim Dilthey açısından, insani-tarihsel dünyanın önemli bir ögesi olarak sanat, bu dünyayı anlamada önemli bir araçtır. O, bu konudaki düşüncelerini, "İnsan ve Tarih Dünyasında Tekilleşme ve Sanat" adlı yazısında geniş bir şekilde ortaya koymaktadır (Dilthey,1999: 31-70). Dilthey, bu yazısında sanat tarihçisi yönünü, fakat özellikle sanat eleştirisindeki başarısını sergilemiştir.

Gerçekliğin bir tekiler yığını olduğunu bilip onun uygun bilgisine ancak tekilleştirme ile ulaşılacağını benimseyen bir yaklaşımda, insani-tarihsel dünya ancak kendi tekilik ve heterojenlikleri ile kavranabilecek bir alan olarak karşımıza çıkar (Özlem,1999: 106). Buna göre tekilleşme, "insana yeni bir bakış tarzı ve insanın kendisini ve dünyayı bu yeni bakış ile kavrayış şeklini..." (Dilthey,1999: 65) ifade eder. Bu bağlamda Dilthey, öncelikle, "tekilleşmenin sanat yoluyla ifadesi ve anlama"

konusu üzerinde durur. Ona göre, insani-tarihsel dünya tekilleşme yoluyla tıpkı bir gövdeden çıkıp serpilip dallar gibi genişler ve bu konu ifade ve temsil sanatlarının en temel konusudur (Dilthey,1999: 31). Dilthey, söz konusu konuyu, sanatta taklit olayını eleştirerek açıklar. Ona göre, “hayvanlar âleminin ve bir kır manzarasının yapay yoldan ortaya konan taklitleri, bu ifade ve temsil sanatlarının sadece periferisine ait şeylerdir. Dolayısıyla bu taklitlerde yaşantı olarak tekilleşmiş ruhsal yaşam, sanatçının canlılık ve yaratma gücünün alt basamaklardan bir yansıtılışına konu olur.” (Dilthey,1999: 31). Böylece sanatçı, eserlerini ortaya koyarken, taklit boyutunda kalmamalı, kendine bir özgürlük alanı oluşturmalıdır.

Benzer bir şekilde sanatta taklit olayına Cassirer’de bir takım eleştirilerde bulunmuştur. Ona göre, “eğer sanatın gerçek amacı öykünme ise, o zaman sanatçının üretici gücü olan kendiliğindenlik yapıcı bir etken olmaktan çok rahatsız edici bir etken olarak ortaya çıkar. Nesnelere kendi gerçek doğaları içinde betimleyecek yerde görünüşlerini bozar.” (Cassirer,1997: 168). Çünkü Cassirer açısından sanat, “insani yaşamın ve nesnelere objektif görüşüne götüren yollardan biri olup, gerçekliğin öykünülmesi değil, keşfidir.” (Arat,1977: 178). Bu nedenle taklit, sanatçı için bir amaç olmamalıdır. Sanatçı, taklidin ötesine geçip, yaşamı bir bütün olarak kavramaya ve keşfe çalışmalıdır.

Sanatı yaşamı anlamının bir aracı (organonu) olarak gören Dilthey’a göre, sanatın “insani-tarihsel dünya ve onun kendi içerisindeki tekilleşmesi üzerine ifadeye döktükleri şeyler, bu dünya üzerine yapılan herhangi bir bilimsel araştırmanın sonuçlarından sonra da, kendi bağımsız, estetik değerini korurlar...Bilimdeki hiçbir ilerleme, sanatçının yaşamın içeriğine üzerine ifade yoluyla ortaya koyduğu şeyle boy ölçüşemez. Sanat, yaşamı anlamının organonudur.” (Dilthey,1999: 32). Dilthey’in açısından yaşam, insanın diğer hayvanlarla paylaştığı biyolojik bir olgu olmayıp, insanların bütün ayırt edici karmaşıklığıyla tecrübe ettiği insan yaşamıdır (Rickmann,1967: 403-404). Buna göre Dilthey açısından sanat, yaşama deneyimine dayalıdır. Bu yolla elde edilen bilgi, deneyden hareketle soyutlama yoluyla elde edilen doğa hakkındaki bilgi ile tam bir karşıtlık içerisinde. Sanatın yaşama deneyimine dayalı olması, malzemesini ve konu içeriğini bu yaşama deneyiminde bulması anlamına gelir. Nitekim sanat, gökyüzünü, cehennemi, tanrıları ve hayaletleri bile, ancak yaşama gerçekliğiyle bağlantılı bir şekilde ortaya koyar (Dilthey,1999: 32). Bu bağlamda Dilthey’da her yaşama deneyimi, bir bütün olan yaşamın bir fonksiyonu olarak görülür. Yaşama deneyimi ise, yapısal bir bütün olmasına rağmen, statik değildir (Dilthey,1985: 224-225).

Dilthey, sanatın yaşama deneyimi içerisinde temellerini bulması gibi, benzer bir durumun bilim içinde geçerli olduğunu iddia eder. Nitekim bilim de yaşama deneyimi gibi, belirli bir çerçeveye içerisinde, sanatsal erke ve sanatsal araçlara bağlıdır. Örneğin,

bir tarih yazımcısı, toplumsal konular üzerinde yazan bir yazar, siyaset düşünürü, ancak sanatsal erk ve araçlar sayesinde insan ve insani halleri canlandırabilir. Bu nedenle yaşama gerçekliğinin anlaşılması, sanatın ve bilimsel düşünüş tarzının birlikte oluşturdukları etki aracılığıyla gerçekleşir (Dilthey,1999: 32-33). Çünkü sahibi ve aynı zamanda parçası olduğumuz insan dünyası, yaşama deneyimi içerisinde, bize, sanat, tarih yazımcılığı ve soyut bilimler aracılığıyla hep yükselen bir bilinç sağlar. Hatta her birimizin yaşamı, kendi en derin ilgileri yönünde, ancak güzel sanatların, edebiyatın, tarih yazımcılığının ve bilimsel düşünmenin oluşturduğu bir atmosfer içerisinde kendini gerçekleştirebilir ve şekillendirebilir (Dilthey,1999: 33).

O halde Dilthey'a göre, insani-tarihsel dünyanın içeriği, "türdeşlikler ve eşbiçimlilikler zemini üzerinde serpilip gelişen kendi tekilleşmesi içerisinde, sanatsal ifade ve temsil ile bilimsel kavrayış doğrultusunda bize verili olan yaşamın bizzat kendinden ayrılabilir, yalıtılabilir değildir." (Dilthey,1999: 34). Dilthey açısından, tin bilimleri ile doğa bilimleri arasındaki ayrım burada ortaya çıkar. O, tin bilimleri ile doğa bilimlerinin ayrımı konusunda önemli çabalar vermiş birisidir (Bknz, ayrıntı için: Özlem,1998: 94-97). Ona göre, tin bilimleri, doğa bilimlerinden farklı bir bilgi türü peşindedir. Doğa bilimlerinin konusuna karşıt olarak, tin bilimlerinin konusu insan tarafından meydana getirilir. Başka bir deyişle tin bilimlerinin konusu, "tamamen insani-tarihsel olan gerçekliklerdir." (Dilthey,1999: 29-30). Bu bağlamda sanatı, insani-tarihsel dünyayı ve bu konudaki tekilleşmeyi, insanların anlamasını sağlayan bir araç olarak değerlendiren Dilthey göre, insanlık, sanatta kendisini bulur. Yaşama hakkında olgunluğa, onun içerisinde ulaşır (Dilthey,1999: 34). Ancak Dilthey'ın sanatı, her bakımdan bilimle boy ölçülebilen bir konumda görmediğini de ifade etmek gerekir (Philipson,1958: 73).

Öte yandan Dilthey'dan farklı olarak Gadamer, tin bilimleri kuramını yeni ve daha geniş kapsamlı bir zemine, dilsel, ontolojik ve estetik bir zemine yerleştirmeye çalışmıştır. O, tarihsel geleneğin izini taşıyan kültürün kendisini ve bu kapsam içerisinde özel yeri bakımından sanatı temel deneyim alanı olarak görür (Özlem,1998: 118,127). Gadamer, doğa bilimlerinin yöntemlerine tezat teşkil eden, sanat tecrübesinin karakteristik anlama tarzı üzerinde durur. Ona göre, bu anlama tarzının iki temel unsurundan bahsetmek mümkündür (Susan,1999: 132). Bunlardan birincisi, "estetik tecrübeye anlama daima, anlaşılana başka bir şeyle ilişkide gerçekleşen kendini-anlamadır ve estetik tecrübe daima, onu yaşayanları kendi hayat kontekstlerinin dışına çıkararak varoluşlarının bütünü ile yeniden ilişkiye sokar." (Gadamer'den aktaran Susan,1999: 132).

Dilthey'a göre, sanat, yaşantımızın dar çerçevesini alabildiğince genişletme işlevine sahiptir. Bu nedenle sanat, "yaşamın bizim duyuşal/doğa bilimsel kavrayışımızdan daha güçlü bir kavrama potansiyeli içerisinde nasıl görüldüğünü

gösterir ve yaşamımızı özgül gündelik faaliyetlerimizin dar çerçevesinden daha öteye çeker, varoluş ufkumuzu genişletir.” (Dilthey,1999: 35). Bu demektir ki, sanat sayesinde biz, kendimizi yaşam karşısında daha bağımsız ve özgür bir konumda buluruz. Zira,“sanat, insanı özgürlüğe kavuşturan bir etkinliktir.” (Bozkurt,1998: 46). Burada Dilthey’in sanat ile oyun arasında bir bağlantı kurduğu görülür. Sanat ile oyun arasındaki ilişkiyi daha önce Schiller de bahsetmiştir. Schiller’e göre, birbirine karşıt olan, insanın iki tür içtepisi’nden söz edilir. Bunlar maddeye bağlı içtepi ve şekil içtepidir. Önemli olan bu iki zıt içtepiyi bir uyum haline sokmaktır. Bu da insanda var olan üçüncü bir içtepi ile yani oyun içtepidir ile olur. Oyun içtepidir ise, sanattan başka bir şey değildir (Schiller,1999:55-57). Çünkü Schiller’e göre, sanat ile oyun arasında bir takım benzerlikler vardır. Gerek sanat gerekse oyun her ikisi de insanı günlük korku ve baskılardan kurtarır ve özgürlük dünyasına götürür (Arslan,1999: 218). Böylece sanat bakımından oyun, “gündelik yaşamı ve onun bağımlılıklarını aşan bir sfere erişmenin ilk adımıdır. Oyun gündelik yaşamı ve onun içeriksel kaygılarını bilerek göz ardı edip onların üstüne yükselmeyi ve hoşlanmayı sağlar.” (Heinemann,1997: 407). Dilthey, sanatı oyun olarak gören Schiller’e katıldığını belirtir ve bu konuda şunları söyler: “Sanatçının yarattığı dünya kendi içinde bağıntılı bir süreçtir; fakat bizim yaşamımızla hiçbir şekilde nedensel bağı yoktur. Bu yüzden sanatçı ile alımlayıcı arasındaki ilişki, Schiller’in doğru düşünmüş olduğu gibi bir oyun ilişkisidir.” (Dilthey,1999: 40). Dilthey’a göre, ciddiyet ve çalışma amaçlı yaşamımız bağlamında, çoğu kez katı kuralların mensesi içindeyiz. Buna karşılık oyun, belirlenmiş psişik yaşamımızı serbest ve neşeli bir etkinlik içine sokar (Dilthey,1999: 40). Bu nedenle oyun, “yaşamın amaçlarına göre yönelen sert bağımlılıklar ağı içerisinde, bu sert bağımlılık ağından dolayı sık sık kendini sıkışıp daralmış halde yiyip duran ruhumuzun özgürleşmesidir.” (Dilthey,1999: 40-41).

İnsanın bütün etkinliklerini ve bütün insani oluşumları tarihsel sürecin bir parçası (Rickmann, 1967: 405) olarak gören Dilthey, sanat ile tarih arasındaki ilişkiyi de dikkat çeker. Çünkü Cassirer’in de ifade ettiği üzere, sanat ve tarih, insan doğası araştırmamızın en güçlü araçlarıdır. Bu iki bilgi kaynağı olmadan insana ilişkin bilgimiz eksiktir (Cassirer,1997:236). Bu nedenle Dilthey’a göre, “insan, sahip olduğu psişik potansiyeli, en üst düzeyde, ancak tarihsel konum ve durum içerisinde gerçekleştirebilen sanatsal yaratmada edimselleşebilir. Bu yüzden sanat, insanı ve yaşamı anlamının organonudur.” (Dilthey, 1999: 35). Acaba böyle bir anlama nasıl gerçekleşir? Dilthey’a göre, her anlama bir yeniden üretmedir. Yeniden üretme sürecinde, iç deneyimden ve kişiye özel durumların yaşantısından hareket etmenin bir zorunluluğu vardır. Yaşamın gerçekleşmiş her anında ise psişik güçlerimizin tamamı aktif haldedir. Söz konusu yaşantı durumu, bizim kişiselliğimize ve içinde bulunduğumuz yaşama ortamına bağlıdır. Yaşantının bu özelliği diğer kişilerin yaşantılarını yeniden kendimizde üretme

sırasında tekrarlanır. Buna göre, anlamamızın sınırları, yeniden üretim yapacağımız yeredir. Ancak yeniden üretme sürecinin öğeleri hiç de mantıksal işlemlerle birbirine bağlanamaz. Çünkü yeniden üretim, yeniden yaşamadır. Bu nedenle, yaşamın, özellikle tarihsel-tinsel dünyanın kendisine salt mantıksal bir yaklaşımla nüfuz etmek mümkün değildir (Dilthey,1999: 36-37).

Bu konunun çözümünde Dilthey, “empati” kavramına başvurur. Psikolojik açılarından empati, “başkalarının düşünce duygularının ve bunların muhtemel anlamlarının objektif bir şekilde farkında olma; karşısındakinin duygu ve düşüncelerini temsili olarak yaşama” (Budak, 2000: 259) anlamlarına gelir. Dilthey için, diğer bireyleri anlamada empati kurma olayı önemli bir durum olarak karşımıza çıkar. Nitekim ona göre, “bir temel-ilksel fenomen olarak; başkalarının içinde buldukları halleri, kendimizin içinde bulunduğu hallermiş gibi hissedebilmemize, empatiye, başkalarının sevinçlerine ve kederlerine ortak olabilmemize dayandırabiliriz.” (Dilthey,1999: 37). Böylece anlama, kendi varlığımızın subjektif sınırları dışına çıkmak ve kendi varlığımızı aşarak, başkalarına ait psişik durumları içten yaşamaktır. Burada yaşantının başarısı, kendi dışına çıkmak, kendi sınırlarını aşarak başkasına ulaşmaktır (Birand,1998: 49). Empati, diğer kişilere duyduğumuz, sevgi, sempati ve yakınlık derecesine göre değişir. Buna göre, anlama olayı bir dereceye kadar sempatiye bağlıdır. Sempati, “başkalarının, özellikle acılarını anlama, onların duygularını paylaşma yetisidir.” (Budak,2000: 664). Örneğin bize hiçbir zaman sempatik gelmeyen insanları kolay kolay anlayamayız. Buna karşılık bir tiyatrodaki oyun izlerken, artık sadece oyunu algılamayız, oyun kahramanlarının psişik hallerini yeniden yaşarız. Bu psişik hallere içten bir katılma hareketi ile olayı tekrar yaşarız. Buna göre, refleksiyon bu başkalarının psişik hallerine bu içten katılma hareketine öncelik edemez. Bu yüzden sanıldığından aksine, akıl ve zihinselliği empatinin önüne koymak, insanı ve tinsel yaşamı anlamak bakımından, çoğu kez engelleyicidir. Böylece, insani ve tinsel olan şeyler hakkında kesinliği, rasyonel yoldan değil, empati ve anlama yoluyla sağlayabiliriz (Dilthey,1999: 37-38).

Yaşamın sadece rasyonel açıdan değerlendirilmesini eleştiren (Philipson,1958: 72) Dilthey’a göre, sanat eserleri hakkında yapılan biçimsel “açıklama ve yorumlama” yine sanatsal yoldan, bir yeniden üretici anlamının ürünü olarak gerçekleşir. Zira “usta yorumcular usta sanatçılardır... Açıklama ve yorumlama, öncelikle objelere karşı içsel yakınlık, yatkınlık ve sempati sayesinde ancak yüksek bir olgunluk derecesine ulaşabilir.” (Dilthey,1999:38). Burada, analitik düşünmenin yapabileceği çok şey yoktur. Çünkü yorumlama, insanın zihinsel donanımıyla gerçekleştirdiği bir yeniden anlamadır. Bu bağlamda Hermeneutik bir bakış açısını tercih eden Dilthey için, kendini başkasının yerine koymayı mümkün kılan söz konusu içselleştirme hali, hermeneutiğin bütün kurallarının dayandığı temeli oluşturur. Bu kurallar sayesinde ki, yaşantıyı esas

alan bir yaklaşım biçimiyle çeşitli objeler karşısında tekil kalan belirlemeler yapma imkânı doğar. Böyle bir yaklaşım, geleneksel ve rasyonel etkenlerin ayıklanmasını sağlar. Böylece içsel yaşanmışlık halini ve yaşantıyı göz ardı edecek, hiçbir bilimsel süreçten bahsedilemez. Çünkü bilim (doğa bilimi) yaşamı önceleyemez, zira bilimin kendisi yaşamın bir ürünüdür (Dilthey,1999: 38-39). Burada Dilthey, tin bilimlerindeki durumun farklılığına dikkat çeker. Ona göre, "...tin bilimleri, nesnelere karşısına onları öncelediği düşünülen ilke, kural, teori ve yasalarla çıkan doğa bilimlerinin tersine, bu temel olgunun tam olarak bilincindedirler..." (Dilthey,1999: 39).

Dilthey açısından, sanatsal yaratmada tıpsel olanın önemi ve anlamı büyüktür. Sadece sanatta değil, bilimde de tıpsel olanı görme önemlidir. Buna göre, sanatsal ve bilimsel kavrayış tarzları tıpsel olanı görmede de karşılaşırlar. Tıpsel olanı görme ise, bir formdur. Nitekim sanat eseri, özellikle şiir, insani ve tarihsel yaşam içindeki farklılıkların, derecelerin, yakınlık ve benzerliklerin tekerrürünü, tıpsel olanı görme formu içinde yansıtır (Dilthey,1999: 41). Dilthey'da, bir grubun şu veya bu yönlerini vurgulamak amacıyla kullanılan tip kavramı, "bir sınıf içinde ön plana çıkmış ortak yönleri gösterir. Fakat bu ön plana çıkış zamana bağlı olarak değişir." (Dilthey,1999:42). Bu bağlamda Dilthey, insani olan şeyleri bilinçli olarak kavramanın, tıpsel yoldan ve zorunlu olduğunu belirtir. Ancak tıpsel kavrayış sadece sanata özgü veya onun bir sonucu değildir. Aksine tıpsel kavrayış, "her sanatsal yaratmada bile yaşam deneyiminden hareketle edinilmiş bir şey olarak kendini gösterir." (Dilthey,1999: 42).

Öte yandan Dilthey'da tin bilimleri ile doğa bilimlerinin ayırımında sanatın önemli bir yeri vardır (Taşdelen,2007: 118). Şöyle ki, "...sanat, insani-tinsel olanı anlamının organonu olurken; tümelci ve rasyonalist yönüyle bilim, bizzat bu tümelciliği ve rasyonalizmi yüzünden, bu insani-tinsel olanı elden kaçıır." (Dilthey,1999: 42) Bu bağlamda tekilci ve tıpsel düşünme tarzını ön plana çıkaran Dilthey, sınıf kavramları ile tip kavramlarının bir ayırımını yapar. Ona göre, "sınıf kavramları tümelci ve zaman-dışı... bir kavram oluşturma yöntemiyle teşkil edilirler. Buna karşılık tip kavramları, tekilci ve zaman-içici... bir kavram oluşturma yöntemi ile elde edilir. Bu yüzden insani-tarihsel dünyaya özgü bir şey olarak tekilleşme, ancak tip kavramı ile kavranabilir." (Dilthey,1999: 43). Tümelci ve zaman-dışı bir yöntemi benimseyen doğa bilimlerinde, tekillik ve buna bağlı olarak tıpselliğin gösterilmesine imkân yoktur. Buna karşılık, sanat, "tekil ve tıpsel olanın peşindedir ve o kişilerde, hallerde, ilişkilerde ve kaderlerde tıpsel olanı ifade ve temsil etmeyi başardığı ölçüde insani-tarihsel yaşamdaki tekilleşmenin kavranılmasında model olur." (Dilthey,1999: 43). Bunun yanı sıra, "bilimin, yaşam gerçekliğini ve hatta ondaki tekilleşmeyi bile, karşıtlıkçı, sınıflandırıcı-bölümleyici tasvir etme ve açıklama yöntemi, en yüksek örneğini ifade ve temsil edici sanatta bulduğumuz, belirli sayıda kişinin ilgi ve yönelimleri aracılığıyla tüm yaşam

gerçekliklerini ifade ve temsil etme yöntemi karşılık gelir.” (Dilthey,1999: 44). Böylece bir sanatçının büyüklüğü, tıpselliği yakalayabilmesinde ortaya çıkar.

Dilthey açısından, yaşam üzerine yapılan bütün düşüncüler, saf bilen bir zihnin değil, fakat belirli bir yerde, belirli bir zamanda yaşayan, koşullar tarafından belirlenip, etrafındaki görüş ve kanaatlerden etkilenmiş ve çağların ufukları tarafından sınırlanmış belirli bireylerin eseridir (Rickmann,1967: 404). Bu nedenle, bir sanat eserinde karşılaştığımız figür ve süreçler, en derin temel ve kaynaklarını tarihsel formlar içerisinde bulmak zorundadır. Zira sanatçının tekniğindeki farklılıklar, ancak bu en derin temelden sonra ortaya çıkabilir (Dilthey,1999: 44). Diğer yandan, bir sanat eserinde ifade edilen içeriğin, bir kültürü ve tarihi dönemi kavramada önemli bir rolü olduğunu (Özlem,1998: 73) belirten Dilthey açısından, tekilleşmenin ifade edilmesi olan sanatın, tarihsel süreç içerisinde ön plana çıkan ayrımları söz konusudur. Başka bir deyişle, tekilleşmenin ifade edilmesinin büyük çağları vardır. Bu bağlamda bir sanatçının yaşadığı dönemden etkilenmemesi imkânsızdır. Nitekim sanat tarihinde, sanatçının toplumu, toplumun da sanatçıyı dışladığı çok görülmüş bir durum değildir. Her sanatçı kaçınılmaz biçimde kendi toplumunun damgasını taşımıştır (Bozkurt,1998: 48). Schiller’in ifadesi ile “sanatçı zamanının çocuğudur.” (Schiller,1999: 38).

Bu bağlamda Dilthey, Avrupa edebiyatı ile sınırlı kalarak, tekilleşmenin ifade edilmesinin büyük çağları üzerinde durur. Çünkü “Avrupa edebiyatının tarihindeki büyük çağlar, aynı zamanda genel insan doğasının tekilleşmesine ilişkin şiirsel-edebi kavrayışın kesitleridir.” (Dilthey,1999: 47). Dilthey’in bu konuda verdiği kesitlerin tamamını burada ele almak konumuzun sınırlarını aşmak olacağından, bu konuda sadece Shakespeare’in “Rönesans ve Reformasyon’un kesişme noktasında gerçekleştirdiği tekilleşme” örneği üzerinde duracağız. (Diğer dönemler için bkz. Dilthey,1999:47-70). Dilthey’a göre, Shakespeare, eserleri ile çağının toplumsal ve kültürel özelliklerini yansıtır. O, çağının yön verdiği bir atmosfer içinde eserlerini ortaya koymuştur. Shakespeare, “Rönesansın ideleri kadar Protestanlığın idelerinin de etkisindeydi. Ve onun en güçlü, benzersiz yaşam ve dünya deneyimi ve duygusu buralardan serpilip gelişti” (Dilthey,1999: 55). Bununla birlikte Dilthey için, Shakespeare’in eserleri, kendi döneminin tinini yansıtır. Bu dönem ise, doğa bilimlerinin ve mekanizmin doğuş ve yükseliş içerisinde olduğu bir dönemdir. Bu nedenle Shakespeare, “yaşadığı dönemin doğa’nın ve insan doğası’nın bilimsel-mekanist tavrı ve tarihsellikten bihaber bir şekilde ele alan tavrını edebiyatta sürdürür.” (Dilthey,1999: 57). Böylece Shakespeare,’in insan doğasını, tarihsellikten uzak bir şekilde ele alması onu, insanın değişmez bir doğasının olduğu düşüncesine götürür. Bu düşünce ise, Dilthey’in çok onaylayacağı bir düşünce değildir. Çünkü tarihselliği, insanın ayırt edici bir özelliği olarak gören Dilthey açısından, insanın değişmez bir doğasından bahsedilemez. Böylece Shakespeare’de “zamana-özgünlük

denen şeye rastlanmaz, onda rastladığımız şey, her-zamanlılık”tır (Dilthey,1999: 57). Kısaca Dilthey’a göre, Shakespeare eserlerinde, döneminin etkisinde kalarak, tarihsellikten uzak, doğa bilimlerinin etkisi altında insan doğasına ilişkin bir kavrayışta bulunmuştur (Bknz. ayrıntı için: Taşdelen,2007: 115-127).

Öte yandan, şiir sanatını, yaşamın bir dışavurumu ve betimlemesi olarak (Dilthey,1985: 237) değerlendiren Dilthey göre, Shakespeare’ın aksine, gerçek bir tarihsel karakter yaratan kişi Schiller olmuştur. Onda tarihsel dünyaya karşı güçlü bir ilgi vardır. Dilthey açısından, Schiller’in kişiliğinin büyüklüğü, “...sahip olduğu büyük hayal gücüyle, sadece kişilerle değil, hatta daha çok bu kişileri aşan, onları çevreleyen ortamların, tarihsel-toplumsal koşulların, kişilerin bu ortama ve koşullar içerisinde kendilerini genel hedeflere adayışlarının ...tasvirindeki derinleşmede yatar.” (Dilthey,1999: 67). Buna göre, Schiller’in tarih konusuna ilgisi Shakespeare’dan daha fazla olmuştur. Zira Schiller’in tarihsel kişileri gerçekten tarihsel kişilerdir, daha da önemlisi kişiler tarihsellikleriyle kaşımıza çıkar. İlk defa Schiller, gerçek bir tarihsel karakteri kaşımıza şiir diliyle çıkaran şair olmuştur. O, bu konuda en olgun örneğini Wallenstein adlı tarihsel bir karakterde ortaya koymuştur (Bknz. Dilthey,1999: 68).

Dilthey’a göre sanatçı, özellikle şair, sahip olduğumuz psşik güçlerin totalitesinde yola çıkarak gerçekliğe yönelir. Ancak, şair, gerçekliği ya idealize edebilir ya da aynı gerçekliği maddileştirebilir. Hatta deformasyona bile uğratabilir. Bunları da farklı dönemlerde farklı kavrayış tarzları altında yapar. Bunlar sanatçının (şairin) yaratıcılığının koşulları ve ortamıdır. Bunların ötesinde herhangi bir koşul ve ortamdan bahsedilemez. Çünkü her yaratma tarihseldir ve tarihe içeriktir (Dilthey,1999: 69).

Sonuç olarak, Dilthey sanatı, insani ve tarihsel dünyayı ve bu dünyadaki tekilleşmeyi anlamanın bir aracı (organonu) olarak değerlendirmektedir. O, bir insan başarısı olan sanatı, bir kültürü ve tarihi dönemi kavramada önemli bir unsur olarak görmektedir. İnsani varoluşun bütünlüğünü kavramaya çalışan Dilthey, bu bütünlüğü kavrama da sanatın önemli bir işlevi olduğunu kabul eder. Nitekim sanat sayesinde insan, kendini yaşam karşısında daha bağımsız ve özgür hisseder. Tin bilimleri ile doğa bilimleri ayırımında sanatın önemli bir yeri olduğunu da kabul eden Dilthey açısından sanat, yaşama deneyimine dayalıdır. Çünkü sanat, malzemesini ve konu içeriğini bu yaşama deneyiminde bulur. Öte yandan Dilthey’a göre, tarihsellik içerisinde tutuklu olan insan, ancak bu tarihsel konum ve durum içerisinde sanatsal eylemlerini gerçekleştirebilir. Bu nedenle, sanatın tarihsel süreç içerisinde ön plana çıkan ayrımları ve dönemleri olmuştur. Nitekim her sanatçı da yaşadığı dönem ve çağdan kendisini soyutlayamamıştır. Kısaca Dilthey’a göre, bir döneme özgü tarihsel ve tinsel kavrayış sanat eserinde kendini gösterir. Buna göre, insan sanat sayesinde kendisini bulur ve yaşama dair olgunluğa onun içerisinde ulaşır.

Kaynaklar

- Arat, Necla (1977). *E. Cassirer ve S. K Langer'da Sembolik Form Olarak Sanat*, Ed. Fak. Basımevi, İstanbul.
- Arslan, Ahmet (1999). *Felsefeye Giriş*, Vadi Yay., Ankara.
- Birand, Kamıran (1998). *Kamıran Birand Külliyyatı: 1.Manevi İlimler Metodu Olarak Anlama*, Akçağ Yay., Ankara.
- Bozkurt, Nejat (1998/3). "Sanatlar toplumları dönüştürebilir mi", *Felsefelogos*, Sayı: 4, Bulut Yay., İstanbul.
- Budak, Selçuk (2000). *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yay., Ankara.
- Cassirer, E. (1997). *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat, YKY., İstanbul.
- Dilthey, Wilhelm (1996). *Hermeneutics and the Study of History*, Ed. R. A. Makkeel, F. Rodi, Princeton Univesity Press.
- Dilthey, Wilhelm (1985.) *Poetry and Experience*, Selected Works, Vol. 5, Ed. R. A. Makkreel, F. Rodi, Princeton Universty Press.
- Dilthey, Wilhelm (1999). *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, Türkçesi: D. Özlem, Paradigma, İstanbul.
- Eren, Işık (2006). *Sanat ve Bilim İlişkisi*, Asa Kitabevi, Bursa.
- Günay, Mustafa (2003). *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, İlya, İzmir.
- Heinemann, Fritz (1997) "Estetik", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, çev. D. Özlem, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Mengüşoğlu, Takiyettin (1988). *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Owensby, Jacob (1988). "Dilthey and Historicity of Poetic Expression", *The Journal of Art Criticism*, Vol: 40, No: 4, pp. 501-507.
- Özlem, Doğan (1986). *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Özlem, Doğan (1994). *Tarih Felsefesi*, Anahtar Kitaplar, İstanbul.
- Özlem, Doğan (1998). *Bilim, Tarih ve Yorum*, İnkılap, İstanbul.
- Özlem, Doğan (1999). *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*, İnkılap, İstanbul.
- Philipson, Morris (1958). "Dilthey on Art", *The journal of Aestheticis and Art Criticism*, Vol: 17, No: 1, pp. 72-76.
- Rickmann, H. P. (1967). "Wilhelm Dilthey", *The Encyclopedia of Philosophy*, Ed. P. Edwards, Vol: 2, New York.
- Schiller, Friedrich Von (1999). *Estetik Üzerine*, Türkçesi M. Özgü, Kaknüs, İstanbul.
- Susan, Hekman (1999). *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik*, çev. H.Arsdian-B. Balkız, Paradigma, İstanbul.
- Taşdelen, Demet Kurtoğlu (2007). "Dilthey'in İnsani-Tinsel Dünyada Shakespeare'i Konumlandırması ve Unutulan Tarihselliği Oluşturma Çabasına Bir Örnek Olarak Macbeth", *Kaygı*, Sayı: 8, Bursa.
- Warburton, Nigel (2000). *Felsefeye Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, Paradigma, İstanbul.